

A klímakutatás boszorkányos természetéről

„Nincs még egy korszak, amelyik annyit foglalkozott volna a halál gondolatával, mint a késői középkor. Az egész élet fölött ott visszhangzik a memento mori komor hangja. A vallás régebben is makacsul idézgette a halál gondolatát, de a régi korok kegyes traktátusai csak azokhoz jutottak el, akik amúgy is elfordultak a világtól. A XIII. századtól kezdve viszont a kolduló szerzetesek a nép között prédikálván az egész világon felcsendülő sötét kardallá tették az örökös intést: emlékezz a halálra!” Johan Huizinga *A középkor alkonya* című klasszikussá vált műve tizenegyedik fejezetének (*A halál víziója*) kezdősorai ezek, melyekben a holland szerző a halállal kapcsolatos elképzelések késő középkori változását és mentális expanzióját mutatja be. A Hollandiában először 1919-ben megjelent és a huszadik század folyamán Európa-szerte több nyelven kiadott, azóta alapművé vált munka említett fejezetében Huizinga a halál gondolatával való foglalkozás intenzívebbé válását az európai civilizáció késő középkori, „túlérett” formáira¹ jellemző kulturális jelenségek egyikeként mutatja be. Elemzéseit lényegüket tekintve nemcsak az adott korszakra vonatkoztathatók, hanem az általában vett kulturális szféra jelenségeinek általános eredetét és okait érintő olyan alapvető problémák és kérdések felvetésének lehetőségét rejtik magukban,² melyekre azóta is csak válaszkísérletek vannak, és amelyek „végleges lezárására” vonatkozó mindenfajta elvárás, úgy gondolom, a tudományos utópiák körébe tartozik. Ha jól látom, bizonyos értelemben ilyen, a kulturális jelenségek eredetének kérdését (is) firtató „válaszkísérletnek” tekinthető Wolfgang Behringer *A klí-*

ma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig című munkája is.

A kora újkor specialistájaként elsősorban a boszorkányság történetének kutatásával foglalkozó³ német történész merész kísérlete abban áll, hogy megpróbálja felfejteni kultúra és környezet kapcsolatának mi-benlétét, vagyis azt, hogy e két szféra hogyan hat egymásra: miképpen befolyásolja a természeti környezet megváltozása az emberi kultúra dimenzióját, illetve a kultúra változásai hogyan hatnak vissza a környezeti rendszerre. Vérbeli történészről lévén szó, mindezt persze alapvetően nem az elvont törvényszerűségek síkján teszi, hanem sokkal inkább a konkrét történetiség terepén, meglehetősen (sőt, néhol a feltételezhető kompetencia szempontjából is gyanúsán) gazdag történeti anyag felvonultatásával igyekszik bemutatni. Mindezek felett és ezektől egyúttal elválaszthatatlanul a szöveg olyan síkokra is gyakran elmozdul, melyek a közéleti–politikai dimenziótól sem állnak távol, és az olvasóban óhatatlanul fölvetődik a kérdés, hogy vajon Behringer mindeneke-lőtt és elsőrendűen nem a természetvédelem, a globális klímaváltozás aktuális problémáival kapcsolatban nyilvánul-e meg, és hogy valójában a történeti elemzés végső funkciója nem a „vitához” való hozzászólás-e. Mindenesetre bizton állítható: a szerző a kultúra és a környezet dialektikájának fent említett kérdéskörén túlmenve a szöveg egészét pragmatikus vonalon is mozgósítja. Nem csupán a szűk szakmának szánt kötetel van tehát dolgunk, hanem inkább a szé-

¹ Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, 1979. 5.

² Klaniczay Gábor: *Utószó*. In: Huizinga: *A középkor alkonya*, 364.

³ Fontosabb ilyen témájú művei: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*. München, 1987.; *Mit dem Feuer vom Leben zum Tod. Hexengesetzgebung in Bayern*. München, 1988.; *Hexen. Glaube – Verfolgung – Vermarktung*. München, 1998.; *Witches and Witch-Hunts. A Global History*. (Serie Themes in History), Cambridge, 2004.

lesebb olvasóközönség megszólítása a cél, és ez olyan módon valósul meg, hogy egy divatos és egyúttal súlyos kérdéseket is felvető, sokakat megmozgató téma, a globális klímaváltozás tárgyalásával kerülünk közel kultúra és történelem néhány alapkérdéséhez.

A kötet igen jól strukturáltnak mondható, és (a fejezetszerű beosztástól részben függetlenül) alapvetően három nagyobb tematikus egységre osztható: egy „klímaelméleti” bevezetőre, a könyv gerincét adó, a Föld klímátörténetét a kultúra összefüggésében bemutató részre, valamint a globális felmelegedés problematikáját a kultúrtörténet perspektívájába helyező befejezésre. Behringer elsőként a klímakutatás legalapvetőbb természettudományos módszereit tekinti át, majd azokat az alapfogalmakat magyarázza el közérthető módon, melyek a könyv klímátörténeti fejtegetései tekintetében lesznek nélkülözhetetlenek. Hatásosan mutatja be, hogy a Föld klímájának történetében a legkevésbé sem az állandóság volt a jellemző, annak ellenére, hogy a klímatudósok a klímakutatás korábbi fázisaiban a földi éghajlat „kiegyensúlyozottságát” tételezték fel. A klíma folyamatosan változott és változik: a napfoltok csökkenése és növekedése (az úgynevezett napfoltciklusok), a lemeztektonikai folyamatok, az úgynevezett *albedo*-hatás (a napfény földfelszínről való visszaverődése, mely elsősorban jég- és hótakaró jelenléte esetén jelentős), valamint a vulkanikus tevékenység által a légkörbe jutott anyagrezecskék mind-mind befolyást gyakorolnak rá. Ezek után a Föld korai geológiai történetére jellemző paleoklíma változásaira tér ki, és jut el egészen a hominidák megjelenéséig, ahonnan kezdve az emberi kultúra és a környezet változásainak kölcsönhatása áll a szöveg gyújtópontjában, egyre növekvő történeti felbontásban. A *Homo sapiens sapiens* kialakulása, az írásbeliség előtti idők, a neolitikus forradalom, majd az írásos társadalmak és civilizációk egészen az ókorig történő klímátörténeti „áttekintése” a *Big History* jegyében, úgy

érezem, kissé felületesre sikerült: funkciója nem az elmélyült elemzés, hanem inkább azon tényezők kiemelése, melyek a könyv alaptételét, „üzenetét” erősítik: a klíma természetes állapota az állandó változás, és ez a változás hatással van az emberi kultúra rendszereire, melyek pedig ismét csak vizsgálhatnak a környezeti dimenzióra.

A textus a középkorhoz érve válik differenciáltabbá, és inentől kezdve lehet igazán érezni, hogy közel vagyunk ahhoz a korszakhoz, melyet a szerző maga is kutat és így behatóbban ismer. A késő középkortól kezdődő időszak kulcsszava az úgynevezett „kis jégkorszak”, mely Behringer megközelítésében az érett középkor klímaoptimuma után, megközelítőleg a 14. század közepétől, erőteljesebben pedig a kora újkortól kezdve alapvetően határozta meg az európai történelem menetét. A lehűlés persze globális méretekben hatott, rövidebb kitérőktől eltekintve azonban a szerző ettől kezdve főként az európai történelem vonatkozásaira figyel. A globális lehűlés lehetséges okairól szóló (lezáratlan) diskurzus rövid ismertetése után immár nem csak a jégfuratok vagy a dendrokronológia eredményeire hagyatkozva kapunk információkat az adott korszak klímájáról: túlsúlyba kerülnek a történeti, írásos források, a meteorológiai feljegyzések, melyek a középkortól kezdve egyre bőségesebben állnak rendelkezésre. Ezek után jut el a szöveg arra a pontra, ahonnan kezdve természet és kultúra kontinuitásának tézise valóban hangsúlyossá válik, és a legmarkánsabb történeti megalapozást kapja: a késő középkori zsidó pogromok és a kora újkori boszorkányüldözések egyaránt a klímátörténet fordulatainak eredőjében, a lehűlésből adódó válságokban lelik magyarázatukat. A kultúrában bekövetkezett változások okai tehát a környezeti feltételek átalakulásaiban keresendők.

Persze igencsak egyoldalú lenne, ha Behringer munkáját teljes egészében valamifajta klimatológiai determinizmus horizontjába állítva mutatnánk be. Korántsem lenne helytálló az az állítás, hogy a német

történész szerint a kultúra egész dimenzióját teljes összetettségében a környezet változásai határozzák meg. Ha jól értem, Behringer e tekintetben sokkal inkább csupán arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy manapság hajlamosak vagyunk az emberi társadalmat és kultúrát immanens módon elképzelni, megfeledkezve arról, hogy az(ok) végső soron az evolúció során a természeti környezet dimenziójából „nőtt(ek) ki”, így annak evidens részét képezi(k). Ebben az értelemben a könyv legtágabb perspektívája evolúció és történelem, természet és kultúra diszkontinuitásainak megkérdőjelezése, ami persze egyáltalán nem példa nélküli az utóbbi évtizedek történetírásában.⁴

A kora újkori teológusok általában a „bűnösszegződés” elvéből kiindulva jelölték ki a lehülés okát. A klíma eszerint az Isten parancsait megtagadó, bűnös emberi viselkedés következtében változott meg. Részben ennek a felfogásnak a következménye például a ruházatkódás terén megnyilvánuló magatartásváltozás is (a késő középkor „lenge” ruházatát a barokk vastagabb szöveiteiből készült „erkölcsösebb” öltözékei követték), ami Behringer szerint túlmént azon, „ami a hidegebb klímával kapcsolatban közvetlen reakcióként elvárható volna”. (181. old.) Röviden összefoglalva tehát, a korabeli felfogás szerint az emberi magatartás hatással lehet az isteni rend egészére, így az időjárásra is, aminek változásai viszont – és ezt már a történész teszi hozzá – visszahat a kultúrára magára, jelen esetben egyrészt az „erkölcsi rendszer” egyes elemeire, másrészt pedig ezen keresztül a ruházatkódásra. Ugyancsak a lehülésben leli magyarázatát a boszorkányság kora újkori

„aranykora”, ami a hideg, a rossz termés, az áradások elleni tehetetlenség általános érzéséből fakad: a boszorkányüldözések kulturális jelenségének egyik társadalompszichológiai funkciója a lehülés megmagyarázhatatlanságából adódó frusztráció kollektív levezetése.

Mindennek az „ész hűvös hajnala” vet véget: a felvilágosodás. Talán tévedek, de néhol úgy tűnik, mintha Behringer itt nem fordítana kellő figyelmet arra, hogy tisztázza, végső soron hová és milyen hangsúlyokkal is helyezné el a kulturális fenomenonként felfogott „racionalitás” térhódításának viszonylag kontúros történeti jelenségét abban a már röviden említett sematikus elméleti keretben, amely szerint a környezeti tényezők bizonyos fokig meghatározhatják a kulturális változásokat. A könyv néhány homályosnak ható kitételét olvasva felmerül, de legalábbis nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy szerzőnk az „ésszerűsödés” fokozatos térnyerése vonatkozásában esetleg önmagában is elegendő magyarázatnak tarthatja, hogy azzal összefüggésben, hogy „a megpróbáltatások ideje a kora újkor közepén folytonos tanuláshoz vezetett” [...], „egyes kortársaknak feltűnt, hogy a szent háborúktól és a boszorkányüldözésektől sem az időjárás, sem pedig a termés nem lett jobb, hanem csak még több szenvedést hoztak magukkal.” Vagyis „talán azt is lehetne mondani, hogy a vallási buzgalom egyszerűen elhasználódott”. (196. old.)

Bár az idézett részleteknek a szöveg egészéből való kiemelése nyilvánvalóan torzít, ezen a ponton mégis megjegyzendő, hogy néhol az elvárhatónál lazábbra, sekélysebbre sikerült az érvelés történeti része.⁵ A

⁴ Lásd például David Christian *Maps of Time: An Introduction to Big History* című munkáját (Berkeley: University of California Press, 2004.) vagy a neurobiológia és a kognitív tudományok felől közelítő Merlin Donald magyarálat is megjelent könyvét: Donald, Merlin: *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, 2001.

⁵ Az előbbieken túl jó példa a könyvre néhol jellemző, elnagyoltnak ható, determinizmusgyanús kitételekre az, ahogyan Behringer Christian Wolff filozófiáját a klimatikus változásokra vonatkoztatja. Miután a 18. század elejétől a 16. és a 17. századra több periódusban is jellemző telek szélsőségesen hideg hőmérsékletei időlegesen csökkentek, a 18. század első harmadában „az ész korának hű-

felvilágosodás esetében ez a fenti elméleti–történeti kérdésfeltevésen túl azért is ítéltető problematikusnak, mivel Behringer éppen a klimatikus kihívásokra adott kora újkori „irracionalis” és a 18. századi „racionális” civilizációs–kulturális válaszok különbözőségének téziséből kiindulva kísérli meg környezet és kultúra egymásra hatásának tételét mintegy „tanulmányként” a jelen számára egy új (a fentebb már említett, legtalálhatóbban talán „pragmatikusnak” nevezhető) irányba fordítani.

Az érvelés relatív hiányosságaiból – amelyek persze a könyv szóbanforgó fejezeteiben implicit módon benne rejlő, a felvilágosodás általános magyarázatára rákérdező problémafelvetés gigantikus léptékéből is adódnak – ugyanakkor nem következik az, hogy a vonatkozó fejezetek (*A kis jégkorszak kulturális következményei* című rész) alaptételének helyességét teljes egészében meg kellene kérdőjeleznünk. Habár földhözragadtak is minősíthető, ugyanakkor életszerűnek is tűnik az a tétel, amely szerint a kis jégkorszakra adott olyan, a felvilágosodás utólagos perspektívájából később irracionálisnak tekintett válaszok „eredménytelensége” után, mint például a boszorkányüldözés – a klíma nem lett melegebb –, az emberek „elvetették a probléma mereven dogmatikus szemléletét és felhagytak azzal a gyakorlattal, hogy erkölcsi vétkeket, bűnösöket vagy bűnbakokat keressenek.” (7. old.) Úgy gondolom, az is elfogadható, hogy a 18. században az élet legkülönbözőbb területein megfigyelhető ésszerűsödés térnyerése nagyon általános szinten kapcsolatba hozható az emberek azon tapasztalatával, mely abban állt, hogy az „ész”, valamint az ezzel összefüggő technikai fejlődés és szervezettségi differenciálódás–hatékonyság evilági mércével mérve (mely utóbbi pedig, éppen magával a taglalt

folyamattal összefüggésben, egyre fontosabbnak tűnt) magasabb hatásfokúnak, sikeresebbnek bizonyult, mint a korábbi válaszok. Az pedig, hogy úgy tűnik, Behringer mindezt hajlamos a klíma esetleges kilengéseiből következő éhínségek és társadalmi feszültségek leküzdésével szembeni hatékonyságra vonatkoztatni, a könyv problémafelvetéséből is következik, és ebből adódóan talán nem is kifogásolható.

Sokkal inkább problematikus véleményem szerint az, ahogyan szerzőnk eme – lássuk be – összességében mégiscsak meglehetősen elnagyoltnak tekinthető történeti magyarázatot a jelenre vonatkoztatja. A huszonegyedik század klímaváltozásának problematikájára nézve a felvilágosodás esz-kultúrájának Behringer szerint abban a tekintetben van jelentősége, hogy nem a bűnbakkeresésen, hanem a racionális problémamegoldáson kellene a hangsúlynak lennie. Túl azon, hogy ez általános értelemben természetesen elvárható a klímáról szóló diskurzusban, nem világos, mennyire állja meg a helyét az a tétel, mely szerint jelenleg valóban bűnbakkeresés és boszorkányüldözés folyik e téren. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Behringer a direkt analógiás gondolkodás aknamezején mozog, amikor a huszadik–huszonegyedik század globális klímaváltozásról szóló diskurzusának ténylegesen adatolható túlzásait–tulkapasait – melyek részben a területen működő tudósok egzisztenciális–önigazoló motívumaiból táplálkoznak, részben pedig az éghajlatkutatás tudományos tévedéseire vezethetők vissza – a korai újkor olyan „irracionalis tevékenységeivel” állítja párhuzamba, mint amilyen a boszorkányüldözés. Úgy gondolom, ahogyan a környezeti kihívásokra adott irracionális válaszok kudarcából önmagában nem magyarázható maga a felvilágosodás (a feltételezhető összefüggések megléte ellenére sem), úgy a klímaváltozás esetleges felelőseiről szóló beszéd sem vezethető vissza kizárólag a diskurzus létrehozásához kötődő egzisztenciák motivációira. Ha elfogadjuk, hogy a tudományos diskurzus tisztán társa-

vös napmelege stabil életfeltételeket teremtett, ami egybevágott Christian Wolff (1679–1754) optimista tanfilozófiájával.” (Behringer: *A klíma kultúrtörténete*, 206.)

dalmi termék, és mindenfajta referencia nélkül létrehozható és működtethető olyan méretekben és léptékben, amilyenben azt a globális klímaváltozás esetében tapasztaljuk, megvan az esély arra, hogy túlságosan elbizakodottá válunk: Mark Lilla más kontextusban elhangzott, de véleményem szerint e helyütt is érvényesnek tekinthető szavaival élve, ilyenkor elhihetjük magunkról,

hogy „bizonyos értelemben véve legyőzhetetlenek vagyunk”.⁶ Úgy gondolom, hosszabb távon ezzel sokkal nagyobb kockázatot vállalunk, mint azzal, ha a felelősség kérdésének felvetésével a vita során olykor akár irracionális utakra is tévedünk.

HÖNICH HENRIK

⁶ Lilla, Mark: *A zabolátlan értelem. Értelmiségek a politikában.* Európa, 2005. 211.